

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ЛИТВИН Ірина Миколаївна

УДК 801.541.47

**МОТИВАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІДСУБСТАНТИВНИХ ПРИСЛІВНИКІВ У
КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ**

10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загального та російського мовознавства Черкаського державного університету імені Б. Хмельницького, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Селіванова Олена Олександрівна,
Черкаський державний університет
імені Б.Хмельницького, професор кафедри
загального та російського мовознавства.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Карпенко Маргарита Олександрівна,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,

старший науковий співробітник;

кандидат філологічних наук, доцент

Сидоренко Валентина Олександрівна,

Ніжинський державний педагогічний університет

імені Миколи Гоголя, доцент кафедри російської мови.

Провідна установа: Кіровоградський державний педагогічний університет

імені В. Винниченка, кафедра загального та

російського мовознавства, Міністерство освіти

і науки України, м. Кіровоград.

Захист відбудеться “15” жовтня 2002 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053.04. у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_11_” вересня 2002 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У реферованій дисертації здійснено когнітивно-ономасіологічне дослідження російських відсубстантивних прислівників та встановлено типи мотиваційних відношень між їх ономасіологічною структурою, семантикою та фрагментами знань про позначуване.

Прислівники як граматичний клас характеризуються прислівним тяжінням або детермінантністю; функціональною, семантичною та словотворчою багатоплановістю. Як номінативний клас відсубстантивні прислівники на матеріалі різних мов досліджувалися в аспекті засобів словотворення та словотворчих типів (В.В.Виноградов, Є.М.Галкіна-Федорук, Г.П.Циганенко, О.А.Земська, З.А.Потіха, М.М.Шанський, В.М.Немченко, К.Г.Городенська, Н.Ф.Клименко та ін.); структурно-семантичних розрядів (В.Ю.Апресян, О.М.Баранов, О.А.Рудницька, Е.Р.Лассан, І.Р.Вихованець, Н.С.Семчинська та ін.); діахронного словотвору (О.К.Коневецький, М.С.Рижков, І.Ф.Мазанько, Н.В.Чурмаєва, О.І.Янович та ін.). Мотиваційні особливості відсубстантивних прислівників не були предметом спеціального комплексного дослідження навіть у межах словотвору, хоча тільки словотворчі засади аналізу не можуть бути достатніми для висвітлення проблеми номінаційного механізму цього класу слів та їхньої мотиваційної специфіки.

Актуальність дослідження визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних розвідок на психокогнітивне підґрунтя мовних одиниць та структур у синтезі їхньої системної та функціональної природи. Роботу виконано в ракурсі нового та перспективного напрямку сучасної лінгвістики – когнітивної ономасіології, що аналізує механізми мовного позначення ментального лексикону в зв'язку з різними складниками свідомості (О.О.Селіванова). Отже, традиційно

словотворча проблема мотивації, яка має вагомий теоретичний потенціал (О.А.Земська, І.С.Улуханов, В.В.Лопатін, С.С.Лашанська, О.П.Єрмакова, Т.Р.Кияк, О.І.Блинова, Р.Гжегорчикова, Я.Пузиніна та ін.), розглядається в новому аспекті. У когнітивній ономазіології мотивація визначається як наскрізна для моделі породження психоментальна операція, результатом якої є семантико-ономазіологічна залежність мовних знаків (мотиватора та мотивованого), що виникла на підставі зв'язків різних компонентів структур репрезентації знань (О.О.Селіванова).

Актуальність теми зумовлена також необхідністю комплексного когнітивно-ономазіологічного дослідження мотиваційних, словотворчих, семантичних особливостей російських відсубстантивних прислівників із залученням новітніх концепцій сучасної когнітивної науки (Дж.Лакофф, М.Джонсон, Р.Лангакр, О.С.Кубрякова, Г.Г.Гіздатов та ін.), функціональної ономазіології (Ф.С.Бацевич, В.П.Даниленко та ін.) та теорії номінації (О.С.Кубрякова, В.Г.Гак, В.М.Телія та ін.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планової наукової теми кафедри загального та російського мовознавства “Когнітивна лінгвістика”, затвердженої радою Черкаського державного університету.

Об'єктом дисертаційного дослідження є ономазіологічна та семантична структури російських відсубстантивних прислівників та механізм номінації цього класу слів.

Предметом дослідження є мотиваційний зв'язок між ономазіологічною структурою відсубстантивних прислівників, їхньою семантикою та фрагментом знань про позначуване.

Мета роботи – визначення когнітивно-ономазіологічного механізму мотивації російських відсубстантивних прислівників. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- ? висвітлити теоретичні засади когнітивно-ономазіологічного аналізу мотивації;
- ? описати особливості прислівникової номінації у російській мові в зв'язку з семантичними та граматичними ознаками прислівника;
- ? дослідити різновиди пропозитивно-диктумної мотивації відсубстантивних прислівників у російській мові;
- ? охарактеризувати особливості асоціативно-термінальної мотивації російських відсубстантивних прислівників та їхні функціональні властивості в тексті;
- ? описати когнітивні кореляції модусно мотивованих відсубстантивних прислівників;
- ? проаналізувати мотиваційну специфіку російських відсубстантивних прислівників-полісемантів з огляду на функціонування та процеси вторинного позначення.

Матеріалом дослідження послужили понад 500 відсубстантивних прислівників, вибраних із „Словаря русского литературного языка” в 17-ти томах, а також понад 2000 фрагментів з текстів російської літератури XIX–XX століть. Як допоміжні використано також „Словарь русского языка” в 4-х т. за ред. А.П.Євгенєвої, „Толковый словарь живого великорусского языка” В.І.Даля, „Словообразовательный словарь русского языка” за ред. А.М.Тихонова, „Фразеологический словарь русского языка” за ред. О.І.Молоткова, „Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского языка”

Г.О.Золотової, етимологічні, морфемні словники російської мови тощо. У дослідженні використано комплексну **методику** та загальний двовекторний підхід: від думки до слова та від слова до думки. Головним методом дисертації є когнітивно-ономасіологічний аналіз, що дає змогу дослідити мотивацію відсубстантивних прислівників на підставі інтерпретації ономасіологічної структури та моделювання фрагменту знань про позначуване. Інтерпретація ономасіологічної структури здійснена також за допомогою методики морфемного, словотворчого та етимологічного аналізу. Когнітивна структура, яка є підґрунтям внутрішнього програмування мотиваційної бази та селекції мотиватора прислівників, визначається шляхом концептуального аналізу – головного методу когнітивної лінгвістики. Установлення зв'язку між ономасіологічною структурою та значенням російських відсубстантивних прислівників відбувається на підставі компонентного аналізу. Дослідження механізму вторинного позначення здійснюється за допомогою контекстуально-інтерпретаційного методу, що дає змогу пояснити оказіональні значення відсубстантивних прислівників та дослідити зв'язок їхніх мотиваційних особливостей з концептом.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в комплексному дослідженні когнітивно-ономасіологічного механізму мотивації відсубстантивних прислівників у російській мові на підставі встановлення її нової типології із застосуванням нової методики когнітивно-ономасіологічного аналізу. Уперше здійснюється опис і дослідження різновидів пропозитивно-диктумної мотивації, особливостей асоціативно-термінальної та модусної мотивації, когнітивного підґрунтя метафоричної семантики відсубстантивних прислівників у російській мові, мотиваційної природи прислівників-полісемантів та вторинного позначення з огляду на механізми функціонування цих слів у тексті.

Теоретичне значення дисертації зумовлене новим когнітивно-ономасіологічним підходом до аналізу мотиваційної природи російських відсубстантивних прислівників, що є певним внеском до розробок проблеми мотивації у когнітивній ономасіології та словотворі. Результати та висновки дослідження можуть служити базою для подальших досліджень мотивації граматичних та лексичних класів слів на матеріалі різних мов. Це сприятиме поглибленню знань про зв'язок мовних одиниць та класів з психоментальними фрагментами етносвідомості.

Практична цінність дослідження та отриманих результатів визначається можливістю використання їх в укладанні словотворчих та тлумачних словників російської мови, в процесі викладання курсів морфології та словотвору сучасної російської мови у вищих навчальних закладах, у спецкурсах з когнітивної ономасіології, функціональної семантики та морфології, а також у написанні курсових, дипломних та магістерських робіт з російської мови.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснено на науковій конференції молодих учених і спеціалістів, які працюють в галузі мовознавства: „Актуальні проблеми вивчення тексту та його одиниць” (Харків, 2000); на Всеукраїнській науковій конференції „Семантика мовних одиниць: теоретичний і прагматичний аспекти” (Херсон, 2001); на Всеукраїнській науковій філологічній конференції „Актуальні проблеми сучасної світової літератури та лінгвістики” (Черкаси, 2001); на Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 2001). Результати дослідження впроваджувались у

навчальний процес факультету російської філології Черкаського державного університету імені Б. Хмельницького (довідка № 51 від 5 березня 2002 року) та Черкаського державного технологічного університету (довідка № 417/01 від 1 березня 2002 року).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження викладено в 7 статтях, опублікованих в спеціалізованих збірниках наукових праць, а також в матеріалах всеукраїнських наукових конференцій.

Структура дисертації. Загальний обсяг дисертації – 193с., з них 167 основного тексту. Дисертація складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, бібліографії (244 найменування) і переліку джерел ілюстративного матеріалу (85 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано тему дослідження, визначено його актуальність, об'єкт, предмет, мету і завдання, методи, новизну роботи, її теоретичну та практичну цінність.

У **першому розділі “Прислівники в когнітивно-ономасіологічному аспекті теорії номінації”** розглянуто теоретичні засади дослідження прислівників як граматичного класу слів, викладено методику когнітивно-ономасіологічного аналізу мотивації російських відсубстантивних прислівників, обґрунтовано двовекторний напрямок дослідження мотивації від інтерпретації ономасіологічної структури до моделювання концепту – ментально-психонетичного комплексу з огляду на психолінгвістичну модель породження найменувань; проаналізовано різні концепції мотивації та підходи до її типологізації.

Прислівники в традиційній граматичній теорії визнаються однією з найбільш складних і дискусійних частин мови. Розв'язання проблем їхнього виокремлення серед інших класів слів та їх лексико-граматичних властивостей залежало від зміни наукових лінгвістичних парадигм та специфіки частиномовних класифікаційних критеріїв.

Як самостійна частина мови прислівники виділені представниками Олександрійської школи (2 ст. до н.е.) з огляду на власне лінгвістичну, на відміну від логічної, класифікацію словника. Незмінюваність прислівників зумовила їхнє віднесення до класу службових частин мови, зокрема часток, представниками порівняльно-історичної наукової парадигми (М.І.Греч, О.І.Соболевський, С.К.Булич, Ф.Міклошич). Перехід до системно-структурного опису частин мови в російському мовознавстві характеризується виділенням прислівників на основі синтаксичного (К.С.Аксаков, О.О.Потебня, О.О.Шахматов та ін.) та морфологічного (Ф.Ф.Фортунатов, Д.М.Ушаков, М.М.Петерсон та ін.) критеріїв. Дослідження частин мови в межах таксономічної наукової парадигми визначили комплексний підхід до аналізу лексичних, морфологічних та синтаксичних властивостей прислівника, що виокремлюються на підставі лексико-граматичного критерію, який ураховує загальнограматичне значення непроцесуальної додаткової ознаки другого порядку, синтаксичну функцію обставини, граматичну незмінюваність тощо.

Орієнтація мовознавців середини ХХ ст. на комунікативно-функціональну наукову

парадигму доповнила таксономізацію прислівників аналізом їхнього місця у висловлюванні, функціонально-прагматичних властивостей цього класу слів, їхньої маргінальності за принципом асиметрії системи та середовища (О.В.Падучева, І.К.Галаншина, І.Р.Вихованець, В.Ю.Апресян, А.Ю.Підгірна, С.Я.Шмаков, Н.С.Семчинська, А.А. Лучик та ін.).

Синтез комунікативно-функціональної наукової парадигми з пріоритетною в сучасній лінгвістиці когнітивною парадигмою спрямовує дослідження прислівників на розгляд когнітивно-ономасіологічного механізму творення, залежності їхнього граматичного статусу від семантичної динаміки, концептуальних конекцій та мотиваційних зв'язків з іншими частинами мови.

У традиційному словотворі проблема творення прислівників розглядається неоднозначно, зокрема, через розбіжність поглядів на синхронію та діахронію словотворчої системи мови, морфологічний та неморфологічний способи прислівникової номінації тощо. Когнітивно-ономасіологічний підхід до цієї проблеми передбачає аналіз зв'язку ономасіологічної структури прислівників, що складається з ономасіологічної ознаки та ономасіологічного базису (М.Докуліл, О.С.Кубрякова), зі структурою репрезентації знань, на підставі якої відбувається внутрішнє програмування та подальша селекція прислівникового мотиватора.

Двовекторність аналізу номінаційного механізму прислівників є основою встановлення мотивації, яка в традиційній дериватології досліджувалася лише на рівні зв'язків словотворчої структури слова з його семантикою. З огляду на це мотивація російських відсубстантивних прислівників розглядається у дисертації як концептуальне переміщення від іменника, що позначає аргумент пропозиції або його асоціат, які пов'язані з модусом та різними психічними функціями етносвідомості, до прислівника як непроцесуальної ознаки другого порядку. Головним методом установаження мотиваційних відношень у дослідженні є когнітивно-ономасіологічний аналіз, що складається з двох етапів. Перший передбачає інтерпретацію ономасіологічної структури з урахуванням семантичної залежності мотиватора-іменника та похідного прислівника. На другому етапі здійснюється моделювання структури знань про позначуване або її фрагменту, з якого обирається мотиваційна база та мотиватори російських відсубстантивних прислівників.

У сучасній когнітивній лінгвістиці структурою репрезентації знань зазвичай є концепт – різносубстратний фрагмент свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання та досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної в психіці людини (О.С.Кубрякова). З огляду на завдання когнітивно-ономасіологічного аналізу, концепт прирівнюється до ментально-психонетичного комплексу, що містить пропозитивну структуру істинних об'єктивних знань (рівні диктуму), їхню суб'єктивну оцінку (модус), асоціативно-термінальний компонент неістинної, зокрема метафоричної інформації, сформований на основі зв'язків диктуму з іншими ментально-психонетичними комплексами, а також численні реляції з психічними функціями: відчуттями, почуттями, інтуїцією, образами тощо (О.О.Селіванова). Згідно з принципом конекціонізму (Д.Руммельхарт, Дж.Макклелланд) тип мотивації відсубстантивних прислівників у російській мові визначається статусом

фрагменту, який обирається мотиваційною базою найменування з урахуванням його численних реляцій з іншими компонентами комплексу. На цій підставі виокремлено пропозитивно-диктумну, асоціативно-термінальну та модусну мотивацію.

Другий розділ “Когнітивно-ономасіологічні типи мотивації відсубстантивних прислівників у російській мові” присвячений аналізу різновидів

пропозитивно-диктумної мотивації російських відсубстантивних прислівників, опису когнітивної природи їхніх метафоричних значень та мотиваційної специфіки полісемії на підставі дослідження функціональних властивостей цього класу слів.

Пропозитивно-диктумна мотивація характеризується селекцією мотиватора з диктумного компонента, який входить до складу пропозиції або ототожнюється з нею. Термін “пропозиція” був запозичений лінгвістикою із схоластичної логіки і вживається у семантичному синтаксисі та когнітивній лінгвістиці як мисленнєвий аналог судження, що є істинним та об'єктивним. Диктум є ядром пропозиції та являє собою предикатно-аргументну структуру, центром якої є слот предиката, а аргументи представлені різними слотами його корелятивів (Ш. Баллі, Л.Чейф, Ч.Філлмор, В.В.Богданов та ін.). З огляду на матеріал дослідження встановлено аргументні позиції за “Синтаксическим словарем” Г.О.Золотової.

Пропозитивно-диктумну мотивацію за загальним механізмом найменування можна назвати метонімічною, адже при творенні прислівника мотиватор його ономасіологічної структури обирається з фрагменту об'єктивних знань як одна ознака, що характеризує його за суміжністю. Метонімічність процесів деривації спирається на механізми інформаційної редукції знака, які дають змогу лише на підставі одного компонента викликати в пам'яті носіїв мови всю ситуацію в цілому. Так, прислівник *сбоку* – “с боковой стороны” (*Холодный ветер дует сбоку* (В. Солоухін); *Сбоку валялась опрокинутая картонка*) (О. Грін) обирає мотиватор-партитив *бок* – “правая или левая часть туловища животного или человека” – та створює при позначенні ситуації нову концептуальну позицію директива або локатива. Така концептуальна метонімізація є ілюстрацією дії закону мовної економії та важливим креативним чинником, що дає змогу позначити нову інформацію вже наявними в мові засобами. За способом метонімічного перенесення визначено два типи пропозитивно-диктумної мотивації: категоріальний та предикатно-аргументний.

Категоріальний тип характеризується переходом граматичних значень від іменника до похідного прислівника при збереженні концептуальної позиції мотивата та мотиватора. Таким способом утворені переважно прислівники часу, місця, що формуються на підставі висвітлення аргументу темпоратива або локатива, позначеного іменником, при збереженні їхньої концептуальної позиції.

Прислівники *весной, зимой, утром, вечером, сверху, внизу* використовують на позначення часу або простору ситуації знаки тієї ж семантики але іншого граматичного статусу. Збереження вихідної позиції у мотивованих прислівників відбувається на підставі семантики відмінкової або прийменниково-відмінкової форми іменника, транспонованої в ономасіологічний базис деривата.

На протигагу категоріальному, **предикатно-аргументний** тип демонструє зміну диктумної позиції прислівника, порівняно з позицією мотиватора-іменника. Так, у прислівнику *верхом*, що позначає медіатив предикатно-аргументної структури,

вихідною є іменникова позиція партитива (*верх* – “верхня часть, окончательность чего-либо”, *верхом* – “сидя на лошади, свесив ноги по бокам ее”: *Я только что приехал верхом из деревни* (О. Купрін). Метонімічність предикатно-аргументної мотивації забезпечує два типи концептуальних зв'язків позицій мотиватора та похідного слова: класифікаційні та імплікаційні (М.В. Нікітін). Перші демонструють взаємодію диктумних позицій з рівнем генералізації як зв'язок окремого та загального, що є продуктивним щодо творення відсубстантивних прислівників із значенням часу (*пора* – “время, период”, *время* – “длительность существования всего происходящего, измеряемая веками, годами, часами”, *час* – “единица измерения времени”, *минута* – “короткий промежуток времени” та *порой, временами, подчас, часом, минутами* – “иногда” – перехід від окремого до загального: *Пусть порой мне шепчет синий вечер...* (С. Єсенін); *Дождливый мрак грудью навалился на землю, временами колыхая в лицо душным, сырым ветром* (О. Грін). Інші, імплікаційні, зв'язки між іменником-мотиватором та прислівником передбачають залежність за суміжністю локатива та директива (*даль* – “далекое пространство, видимое глазом; простор, ширь” ® *вдаль* – “далеко вперед, на далекое расстояние”; *издали* – “с далекого расстояния; издалека”). Регулярними кореляціями мотиватора та мотива в цьому типі мотивації є партитив > локатив (*сбоку, спереди, впереди, сзади, (находиться)*), локатив ® транзитив (*низом, верхом, поверху, понизу (идти)*), локатив ® директив (*вниз, вверх, вдаль, издали* тощо). Предикатно-аргументна мотивація у вторинному означуванні є підґрунтям метонімічного перенесення. Так, на основі просторового значення прислівника *впереди* – “на некотором расстоянии перед кем-, чем-нибудь” формується вторинне значення часу “в будущем”. Пор.: *Наконец впереди совсем посветлело, и Люся увидела поле* (В. Распутін); *Что ждет меня впереди* (В. Каверін). У результаті вторинної метонімізації сформувались прислівники, які отримують порядок із просторовою семантикою значення часу (*позади, вперед, назад*). Це відображає загальну тенденцію свідомості суміщати часові та просторові показники на підставі першості простору (О.Я.Гуревич, В.В.Виноградов), що фіксується в мові як операція метонімізації прислівників (О.О.Тараненко, І.К.Галаншина): *Все трудности и все лишения остались позади*” (В. Арсеньєв); *Что ждет меня впереди?* (В. Каверін).

Асоціативно-термінальна мотивація російських відсубстантивних прислівників, на відміну від пропозитивно-диктумної, ґрунтується на селекції мотиватора слова з асоціативно-термінального компонента ментально-психонетичного комплексу, що є фрагментом неістинних знань, утворених шляхом тяжіння пропозицій різних концептів. Отже, асоціативно-термінальна частина в концепті демонструє можливості свідомості пов'язувати різні сфери знань за аналогією. Тому, за загальним механізмом найменування, така мотивація є метафоричною, оскільки термінали ментально-психонетичного комплексу формуються на підставі уподібнення, що спричиняє до використання знаків-мотиваторів іншої концептуальної сфери. Специфіка аналогізації та механізм закріплення в концепті терміналів-асоціатів, що є мотиваторами відсубстантивних прислівників, зумовлює диференціацію означеної мотивації на асоціативно-метафоричний, асоціативно-уподібнювальний та фразеологічний типи.

Асоціативно-метафоричний тип базується на концептуальній метафорі, механізм

якої полягає у використанні знаків однієї концептуальної сфери (донорської) на позначення фрагментів іншої концептуальної сфери (реципієнтної) (Дж.Лакофф, М.Джонсон, Р.Ліпка, О.В.Рахіліна). Так, прислівник *авансом* – “вперед, заранее в счет будущего”, що позначає часову позицію концепту ЛЮДСЬКІ ВІДНОСИНИ, обирає мотиватор *аванс* зі значенням “деньги, выдаваемые вперед в счет заработка или причитающихся кому-то платежей” із концептуальної сфери ФІНАНСИ: *Из опыта он знал: чем больше переоценивают вначале, авансом, тем глубже и острее разочарованнее потом* (В.Ігішев). Залежно від природи взаємодії донорської та реципієнтної зони виділено структурно-метафоричний, дифузно-метафоричний та орієнтаційно-метафоричний різновиди асоціативно-метафоричної мотивації.

Структурно-метафоричний різновид характеризується уподібненням двох різних концептів на підставі одного або двох суміжних понять. Так, суміжними поняттями для прислівника *залпом* концептуальної сфери ВІЙСЬКОВА СПРАВА у метафоричному значенні “сразу без передышки” є диктумні кореляти інтенсива “швидко” та темпоратива “одночасно”. Метафоричне значення змінює сполучуваність прислівника (пор.: *выстрелить залпом, выпить залпом, высказать залпом*) і переносить його до концептуальної сфери ЛЮДИНА: *Он [Драйвер] выпил залпом кофе* (В.Набоков); *Так бывает иногда с детьми – у них спросишь только имя, а они с усердием, залпом, выпаливают о себе все* (І.Лазутін).

Метафорична аналогізація може здійснюватися ще в іменнику-мотиваторі, що транспонує це значення на похідний прислівник. На основі вторинного значення іменника *хор* – “совокупность, группа людей, согласно высказывающих какое-либо суждение, мнение” – та ономаціологічного базису – *ом* (рефлексу орудного відмінка) формується прислівник з переносним значенням “все сразу, одновременно, единодушно”. Прислівник *хором* на підставі метафоричної семантики мотиватора набуває метафоричного значення і сполучуваності з предикатами *говорить, благодарить (хором)*: – *Нет, – отвечаем мы хором. – Никакого Элефанта Леви у нас не было и нет* (І.Одоевцева).

Дифузно-метафоричний різновид пов'язаний з дифузною природою аналогізації концептів, яка зумовлена численними зв'язками компонентів двох концептуальних сфер, що утворюють асоціативний ореол (В.М.Телія), нове смислове поле шляхом онтологічного уподібнення різних сценаріїв свідомості (Дж.Лакофф, М.Джонсон) та фокусування їх контекстом. Так, вихідне значення мотиватора *чистота*, що належить до сфери НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ є базою для утворення прислівника *начистоту* – “Откровенно, ничего не скрывая”, що стає компонентом концепту ЛЮДСЬКІ ВІДНОСИНИ: *[Андрей:] ты, Маша, здесь, Ирина здесь, ну вот прекрасно – объяснимся начистоту, раз навсегда* (А.Чехов); *Я понял, что надо действовать начистоту* (К.Паустовський).

Орієнтаційно-метафоричний різновид виходить з уподібнювального сприйняття носіями мови мотиваторів з локативним значенням *верх, низ, глубь* і под. як оцінних й уможливорює позначення прислівниками шкали абсолютних оцінок ДОБРЕ/ПОГАНО: *Быть знаменитым некрасиво, не это подымает ввысь* (Б.Пастернак); *Рыбешкой в чешуе нарядной все хочет вглубь* (В.Федоров). Дж. Лакофф, М.Джонсон кваліфікували таке явище як орієнтаційну метафору, а В.М. Телія та О.М.Вольф виокремили загальну тенденцію свідомості до кореляції сенсорно-моторного досвіду, просторової орієнтації людини з емоціями,

позитивною та негативною оцінністю світу. Так, параметри *вверх, вперед, ввысь* є позитивними, а параметри *вниз, внизу* – негативними: *Этот день никто не позабудет, этот день деревню поднял ввысь* (М.Ісаковський); *Но только теперь парень понял, почему уже во втором сезоне он так резко пошел вниз* (Г. Ніколаєва). **Асоціативно-уподібнювальний** тип асоціативно-термінальної мотивації ґрунтується на зіставленні різних концептуальних сфер; мотиватором відсубстантивних прислівників є знак донорської зони, що стає компонентом реципієнтної на підставі операції порівняння, яка за загальним механізмом також є симілятивно-метафоричною. Таке порівняння може мати гештальтну природу та пов'язуватись із зоровими, слуховими та ін. відчуттями й утворенними на їхній підставі образами: *калачиком (свернуться, согнуть руку), крючком (палец), крестом (руки), дугой (бровь); бантиком, сердечком (губы)*. У таких випадках відбувається зіставлення концептуальних сфер АРТЕФАКТ-ЛЮДИНА, що приводить до зміни лексичного значення – семантичного усунення вихідного денотата, його інтенціоналу (головного поняття) і більшої частини імплікаціоналу (другорядних ознак поняття): *Глобус прыгнул, но Юра, свернувшись калачиком, кинулся под ноги Глобуса* (В. Белов); *[Владимир Игнатыч] выпрямился и, сложив палец крючком, ответил...* (М. Булгаков); *Губы его, сложенные сердечком, насвистывали песню* (О. Грін).

Зіставлення різних концептуальних сфер у цьому типі асоціативно-термінальної мотивації може ґрунтуватись на певній властивості, що динамізує семну структуру похідного прислівника, який запозичує з семної структури мотиватора диференційну сему, що стає в ньому інтегральною (*вихрем, пулей, стрелой* и др): *Пулей слетел он по лестнице* (М. Дубов); *И ворвалась в комнату вихрем Лелька* (Б.Лавренъов); *Лодка летит стрелой* (В. Белов). Граматичний статус таких уподібнювальних відсубстантивних прислівників розглядається лінгвістами неоднозначно через збереження словом форми орудного відмінка.

Когнітивно-ономазіологічний аналіз дає змогу встановити механізм концептуального переміщення та зміни в семантичній структурі таких дериватів, на відміну від іменників, тому, очевидно, ці слова варто кваліфікувати як прислівники. **Фразеологічний тип** асоціативно-термінальної мотивації встановлюється з огляду на традиційне словотворче поняття фразеологічності дериватів як зв'язаності їх семантики, зумовленої додаванням значення в похідному на основі його ідіоматичної сполучуваності (В.В.Виноградов). Фразеологічно мотивовані прислівники в процесі творення обирають компоненти асоціативно-термінальної сфери, знаки яких, отримавши ідіоматичну сполучуваність, втрачають об'єктивний характер вихідного значення і використовуються в іншій реципієнтній зоні. Так, форма орудного відмінка іменника *прахом*, утворивши стійке словосполучення з дієсловом *идти (пойти)*, перетворюється на прислівник, що змінює значення на базі переміщення до сфери ЛЮДСЬКІ ВІДНОСИНИ: *Он [Федор] понимал только одно, что все его планы, обдуманые ночью, пошли прахом* (М.Шолохов). Подібний механізм творення характерний для прислівникових лексем в *корне (не согласен), до чертиков (надоест, обрадоваться), в лоск (напиться, занести)* тощо. Пропозитивно-диктумна та асоціативно-термінальна мотивація можуть поєднуватись з **модусною**, яка характеризується використанням в процесі внутрішнього програмування прислівника оцінного компонента концепту. При

такій взаємодії модусний компонент в кореляції з сильними емоційними почуттями впливає на формування в похідному відсубстантивному прислівнику семантики інтенсивності (міри). Так, у похідних семантичних дериватах *страх, ужас, страсть, жуть, смерть* – “очень, чрезвычайно, в высшей степени” відчутним є вплив почуттів, переживань на негативну оцінність мотиватора, що є за своєю природою психонетичною (емоційно-екстатичною): *Мне страх не нравится, что ты поэт* (С. Єсенін); – *А я, дядя Карп, страсть по тебе соскучился* (Ф. Гладков). На протигагу такій оцінності, негативну інтелектуально-логічну закладено в семантиці надмірності (поза нормою) мотиватора, що відтворюється в значенні інтенсивності похідного прислівника: *слишком* – “сверх меры, чересчур” от *лишек* – “то, что превышает какую-либо норму, меру”: *Слишком я люблю на этом свете Все, что душу облекает в плоть* (С. Єсенін); *Ты сам мне подал слишком много* (М. Цветаєва). Таке явище дослідники спостерігали і в інших мовах та пояснювали його переходом від сильних переживань та оцінки надмірності до семантики інтенсивності. Модусно мотивованими також є російські відсубстантивні прислівники *добром, добро, волей, неволей, ладом, ладком, назло*, де мотиватори, що є позначеннями базових концептів російської етносвідомості, передають власну аксіологічність похідним словам: *Но речь одна, когда добром, – не по нужде суровой Мы край на край и дом на дом Иной сменить готовы* (О. Твардовський); *Сядем рядком, поговорим ладком* (Нар. творч.); *К решению Светланы поехать в Сибирь прибавилось и желание сделать назло* (І. Лазутін).

Російські відсубстантивні прислівники-полісеманти варіюють власну мотиваційну природу залежно від напряму та механізму суміжних з деривацією семантичних переносів. В роботі виокремлено два типи полісемії прислівників: *семантично зумовлену*, що випливає з семантичних зв'язків багатозначного іменника або виникає на підставі переносу значення похідного прислівника (*дар* – “то, что дается совершенно безвозмездно, подарок, подношение” ® *даром*₁ – “бесплатно, безвозмездно” ® *даром*₂ – “очень дешево” ® *даром*₃ – “без пользы, напрасно” (див.: схема 1)) та *ономасіологічно зумовлену*, яка ґрунтується лише на семантичній природі мотиватора (*верх* – “самая высокая часть чего-либо, верхняя часть, окончность чего-либо” ® *верхом*₁ – “по верху, по верхней части чего-либо”; *верхом*₂ – “по более возвышенной или нагорной местности”; *верхом*₃ – “выше краев” (див.: схема 2)).

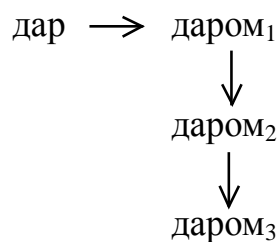

Схема 1

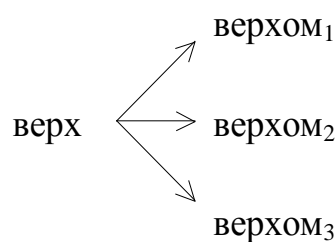

Схема 2

Мотивація кожного із значень прислівника-полісеманта розглядається з огляду на три типи концептуальних зв'язків: внутрішньопропозитивних, міжпропозитивних та

асоціативно-симілятивних. Кожне значення дериватів мотивується з урахуванням концептуальних зв'язків із значенням вихідних іменників. Пропозитивно мотивованим прислівникам властиві внутрішньопропозитивні та міжпропозитивні типи концептуальних зв'язків. Внутрішньопропозитивні зв'язки характеризуються перенесенням значення на основі зміни пропозитивного місця похідного прислівника. Таке перенесення є основою формування прислівника *вместе*, а також розвитку його багатозначності. Іменник-мотиватор *место* – “пространство, занимаемое каким-либо телом, а также свободное пространство, которое может быть занято чем-, кем-либо” представляє локатив у концепті пропозиції. Похідний прислівник залежно від занятої ним позиції – колектива (кількісний рівень) чи темпоратива – має значення: “сообща, в соединении с кем-, чем-либо; совместно” – *Мы свяжем дорогу из песен, из прожитых вместе веков* (Ю. Моріц); “одновременно, в то же время” – *Они были настоящие, хорошие, фронтовые девчата: веселые и сентиментальные – все вместе* (К.Симонов). Міжпропозитивні концептуальні зв'язки представлені, зокрема, генералізацією значення слова: *половина* – “Одна из двух равных, вместе составляющих целое, частей чего-либо”; *наполовину* 1) “одной половиной, на одну половину”; 2) “не до конца, не совсем, в некоторой степени, отчасти”: *С задней площадки торчал пучок бамбуковых удочек с поплавками, наполовину красными, наполовину синими* (В. Катаєв); *Зима не то чтобы сполна, наполовину миновала* (Б. Пастернак). Рефлексом асоціативно-симілятивного типу зв'язків на семантичному рівні є формування метафоричних значень. Так, в процесі метафоризації прислівник *оптом* з прямим значенням “крупными партиями, большими количествами при купле или продаже товара” набуває переносної семантики “целиком, все сразу”: *Я все покупаю оптом: масла – полпуда, муки – мешок, сахару – голову и так далее* (М. Горький); *Как пылкий дифирамб, Все затмевая оптом, Огнем садовых ламп Тицьян Табидзе обдан* (Б. Пастернак)

Основні результати дисертаційного дослідження відображено у висновках:

1. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті являє собою наскрізну лінгвопсихоментальну операцію, що передбачає встановлення зв'язків між іменником-мотиватором та похідним прислівником на підставі конекцій різних фрагментів знань про позначуване та психічних функцій етносвідомості.
2. Двовекторне спрямування когнітивно-ономасіологічного аналізу (від слова до думки і навпаки) дає змогу визначити загальний механізм творення відсубстантивних прислівників російської мови як концептуальне переміщення від субстанції до непроцесуальної ознаки другого порядку, підґрунтям якого є формування сталого зв'язку субстанціональних компонентів концепту, що служать мотиваторами, з різноманітними концептуальними позиціями прислівникових знаків.
3. Творення російських відсубстантивних прислівників передбачає формування ономасіологічної структури на підставі висвітлення мотиваційної бази та подальшої селекції мотиватора-іменника різних фрагментів інтеріоризованих ознак ситуації: об'єктивних, істинних (пропозитивно-диктумної сфери), оцінних (сфери модусу) та

неістинних, метафоричних (асоціативно-термінальної сфери). Залежно від сфери, обраної у процесі внутрішнього програмування ономасіологічної структури російських відсубстантивних прислівників, їх мотивація диференціюється на пропозитивно-диктумну, модусну, асоціативно-термінальну.

4. Пропозитивно-диктумна мотивація російських відсубстантивних прислівників ґрунтується на селекції мотиваторів зі сфери диктуму пропозиції і залежно від типу суміжності реляцій між мотиватором та мотиватом поділяється на категоріальну (сумісність граматичних значень в межах однієї диктумної позиції) та предикатно-аргументну (суміжність різних диктумних слотів, що позначені твірним та похідним словом).

5. Асоціативно-термінальна мотивація російських відсубстантивних прислівників характеризується вибором мотиватора зі сфери метафоричних неістинних знань про позначуване – термінальної частини концепту, шляхом уподібнення, симіляції його ознак до іншого концепту. Залежно від механізму такої симіляції розмежовано асоціативно-метафоричний, асоціативно-уподібнювальний та фразеологічний типи.

7. Селекція модусного компонента, що корелює з пропозитивним та асоціативним фрагментами концепту та психічними функціями відчуттів, почуттів, образами, зумовлює модусну мотивацію російських відсубстантивних прислівників, яка зазвичай поєднується з пропозитивно-диктумною або асоціативно-термінальною.

8. Дослідження мотиваційних особливостей російських відсубстантивних прислівників-полісемантів дало змогу встановити залежність творення нового знака від типу концептуальних зв'язків та напрямів семантичних відношень мотиватора та мотивата: внутрішньопропозитивних, міжпропозитивних та симілятивних.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Литвин И.Н. Маргинальные отсубстантивные наречия в когнитивно-ономасиологическом аспекте // Південний архів. – Херсон, 2001. – Вип. 10. – С.175-178.
2. Литвин И.Н. Метафора в русских отсубстантивных наречиях // Вісник Черкаського університету. Серія: філологічні науки. – Черкаси, 2000. – Вип. 15. – С. 20-27.
3. Литвин И.Н. Метафорическая мотивация отсубстантивных наречий в художественном тексте (когнитивный аспект) // Русская филология. Украинский вестник. – Харьков, 2000. – С. 64-66.
4. Литвин І.М. Метафорична мотивація відсубстантивних прислівників (когнітивний аспект) // Гуманітарний вісник. Серія: іноземна філологія. – Черкаси: Чіті, 2000. – №4. – С.19-22.
5. Литвин И.Н. Мотивация ономасиологической структуры сравнительно-уподобительных наречий // Знак. Символ. Образ / Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики. – Черкаси: Видавничий відділ ЧДУ, 2000. – Вип. 5. – С. 191-195.
6. Литвин И.Н. Русские отсубстантивные наречия с ориентационной семантикой // Актуальні проблеми менталінгвістики: Науковий збірник. Ч.1. – Черкаси: Видавничий відділ ЧДУ, 2001. – С.34-37.
7. Литвин І.М. Статус прислівників у парадигмальному просторі лінгвістики // Тези

Всеукраїнської наукової філологічної конференції. – Черкаси: ЧІТІ, 2001. – С. 101-102.

АНОТАЦІЯ

Литвин І.М. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2002.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню когнітивно-ономасіологічного механізму мотивації відсубстантивних прислівників у російській мові. Предметом роботи є мотиваційний зв'язок між ономасіологічною структурою відсубстантивних прислівників, їхньою семантикою та фрагментом знань про позначуване. У дисертації досліджені типи пропозитивно-диктумної, асоціативно-термінальної та модусної мотивації; проаналізовано мотиваційну специфіку відсубстантивних прислівників-полісемантів.

Ключові слова: відсубстантивні прислівники, ономасіологічна структура, когнітивно-ономасіологічний механізм, пропозитивно-диктумна мотивація, асоціативно-термінальна мотивація.

АННОТАЦИЯ

Литвин И.Н. Мотивация русских отсубстантивных наречий в когнитивно-ономасиологическом аспекте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

Диссертация посвящена комплексному исследованию когнитивно-ономасиологического механизма мотивации отсубстантивных наречий в русском языке. Предметом исследования служит мотивационная связь ономасиологической структуры отсубстантивных наречий, их семантики с фрагментом знаний об обозначаемом. В работе рассмотрена теоретическая база исследования наречий как грамматического класса слов, осуществлен анализ различных концепций мотивации и принципов ее типологизации, обосновано двувекторное направление исследования мотивации от интерпретации ономасиологической структуры к моделированию концепта – ментально-психонетического комплекса.

Когнитивно-ономасиологический механизм образования отсубстантивных наречий рассматривается в диссертации как концептуальный сдвиг от субстанции к непроцессуальной признаковости второго порядка, как формирование устойчивой реляции субстанциональных компонентов ситуации, в том числе ассоциативного типа, служащих мотиваторами, с различными когнитивными позициями, занимаемыми наречиями.

В работе проанализированы типы пропозитивно-диктумной, ассоциативно-терминальной и модусной мотивации русских отсубстантивных

наречий.

Пропозитивно-диктумная мотивация русских отсубстантивных наречий предполагает селекцию мотиватора из диктумного компонента пропозиции, т.е. истинных объективных знаний об обозначаемом. Данная мотивация по общему способу наименования является метонимической, поскольку при образовании нового знака актуализируется коннекция по смежности между слотовой позицией мотиватора-существительного и новой пропозитивной позицией производного наречия. Пропозитивно-диктумная мотивация в зависимости от способа метонимизации в процессе производства имеет два типа: категориальный и предикатно-аргументный. Категориальный тип характеризуется сохранением концептуального тождества мотиватора и мотивата при различии их частеречного статуса. Когнитивный механизм предикатно-аргументного типа рассматривается в ракурсе метонимического перемещения диктумной позиции существительного-мотиватора на иную позицию производного наречия.

Ассоциативно-терминальная мотивация отсубстантивных наречий в русском языке базируется на выборе мотиватора из ассоциативных сфер, коррелирующих с диктумом пропозиции. По общему механизму наименования данная мотивация является метафорической, поскольку корреляция с другими ментально-психонетическими комплексами в концептосистеме осуществляется по сходству, подобию, аналогии. Исходя из разновидностей ассоциатов-мотиваторов, эта мотивация дифференцируется на ассоциативно-метафорический, ассоциативно-уподобительный и фразеологический типы.

Ассоциативно-метафорический тип базируется на концептуальной метафоре, которая представляет собой использование знаков одной концептуальной сферы для обозначения фрагментов другой концептуальной сферы.

Ассоциативно-уподобительный тип основан на сопоставлении различных концептуальных сфер. Фразеологический тип опирается на понятие фразеологичности производного как фразеологической связанности его семантики, обусловленной приращением смысла на основе идиоматической сочетаемости.

Использование в качестве мотивирующей базы модуса – оценочного компонента ментально-психонетического комплекса – является основой модусной мотивации русских отсубстантивных наречий.

В работе дана характеристика когнитивной природы метафорических значений наречий; исследованы русские отсубстантивные наречия-полисеманты с точки зрения функционирования и процессов вторичного означивания.

Вторичное означивание русских отсубстантивных наречий-полисемантов характеризуется особой мотивационной спецификой, обуславливающей использование готового знака для нового значения. При этом процессе реализуются различные типы концептуальных связей, зависящие от направления мотивации: внутрипропозитивные, межпропозитивные и симилятивные.

Ключевые слова: отсубстантивные наречия, когнитивно-ономасиологический механизм, ономасиологическая структура, концепт, ментально-психонетический комплекс, пропозитивно-диктумная мотивация, ассоциативно-терминальная мотивация, модусная мотивация.

RESUME

Litvin I.M. Motivation of Russian substantival adverbs in the cognitive onomasiological aspect. – Manuscript.

Thesis for candidate degree in philology by speciality 10.02.02 – Russian language. – National Pedagogical University, Kyiv, 2002.

The dissertation focuses on the comprehensive investigation of the cognitive onomasiological mechanism of Russian substantival adverbs' motivation. The subject of the paper is the motivational correlation between the onomasiological structure of the substantival adverbs, their semantics and the chunk of knowledge about the denotatum. The paper contains the investigation of propositional-dictum, associative – terminal and modus motivation; the analysis of the motivation peculiarities of the polysemantic substantival adverbs.

Key words: onomasiological structure, propositional-dictum motivation, associative-terminal and modus motivation, cognitive onomasiological mechanism.

**Свідоцтво ДК №294. Здано до набору 09.07.2002.
Підписано до друку 11.07.2002. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 1,0. Тираж 100 пр. Зам. № 326.**

**Виготовлено і віддруковано у видавничому відділі
Черкаського державного університету
імені Богдана Хмельницького**

**Адреса: 18000, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 47-22-33,
e-mail: cic@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>**